

É. Kiss Katalin

A szibériai kapcsolat
- avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén
Magyar Nyelvjárások 41. (2003)

Nyirkos Istvánt, hajdani kedves finn- és magyarnyelvészet-tanáromat 70. születésnapja alkalmából hadd köszöntsem egy olyan írással, mely a magyar nyelvtan egy látszólag rendhagyó jelenségének magyarázatát a magyar nyelv uráli múltjában, szibériai kapcsolataiban véli felfedezni.

Az alanyi és a tárgyas igeragozási paradigma használatának feltételeit a különféle magyar nyelvtanok eltérő megfogalmazásban, de a lényegét tekintve egybecsengő módon adják meg. A MMNyR (Tompa 1961) és Rácz (1967) szerint az igét akkor ragozzuk tárgyasan, ha határozott tárgy van.. Keszler (2000) megfogalmazásában az ige akkor határozott ragozású, ha tárgya 3. személyű határozott tárgy. Bartos (2000) szerint az ige akkor és csak akkor választ tárgyas ragozási paradigmát, ha tárgyának szintaktikai kategóriája DP, azaz, ha a tárgy határozott determinánssal szintagmát alkotó főnévi kifejezés. A tulajdonnevek természetesen mindkét megközelítésben határozott főnévnek minősülnek. Bartos szerint például a tulajdonnév olyan DP-be (determinánsi kifejezésbe) ágyazott NP, melyben a főnév az N pozícióból az üres D pozícióba emelkedik, a következőképpen:

(1) DP
D NP
N
Péter_i __i

Ha az N-ből (azaz a főnévi pozícióból) a D-be (azaz a determinánsi pozícióba) való mozgatást egy közbeékelődő jelző megakadályozza, akkor a határozott determinánst ki kell tenni:

(2) az okos Péter

A (szét nem szakított) birtokos szerkezetek alkotta tárgyak is tárgyas ragozást váltanak ki. A hagyományos megközelítés számára problémát okoz, hogy milyen alapon tulajdonítson például a (3a,b) alatti mondatok tárgyának határozottságot:

(3)a. Csak [egy diák néhány versét] hallgattuk meg.
b. Csak [egy diáknak néhány versét] hallgattuk meg.

Bartosnál mind a (3a), mind a (3b) alatt illusztrált birtokos szerkezet DP kategóriájú. A ragtalan birtokost megelőzi, a *-nak/nek* ragos birtokost pedig követi egy többnyire látható, de a fenti példákban rejtve maradó határozott névelő (vö. *a Péter kalapja - Péternek a kalapja*), Az *egy diák néhány versét* típusú kifejezések élén azért nem hangzik az *az* névelő, mert ha a névelőt másik determináns, ez esetben az *egy* követi, akkor - egy Szabolcsi (1992) megállapította szabály értelmében - a névelő törlődik. Az *egy diáknak néhány versét* szerkezetben a szintagma alaptagjának határozottságát mutató determináns a *néhány versét* szakasz előtt kellene, hogy álljon (*egy diáknak a néhány versét*). Ekkor a határozott névelőt követő *néhány* determináns váltja ki a névelő törlését.

É. Kiss (1998) megközelítésében maga a birtokos játszik determinánsi szerepet, ezért DP kategóriájú a birtokos szerkezet.¹

Mind a hagyományos leírás, mind a Bartos (2000), illetve a sok tekintetben Bartost követő É. Kiss (1998)-féle megközelítés számára problémát jelent az a tény, hogy a 3.

személyű ige 1. és 2. személyű tárgy esetén, a 2. személyű ige 1. személyű tárgy esetén, valamint a többes szám 1. személyű ige 2. személyű tárgy esetén alanyi ragozást kíván, azaz:

(3) ő lát engem/minket   ők látnak engem/minket
    ő lát téged/titeket   ők látnak téged/titeket
    te látsz engem/minket   ti láttok engem/minket
    mi látunk téged/titeket

Szemantikailag az 1., illetve 2. személyű tárgy nem tekinthető határozatlanabbnak, mint a 3. személyű tárgy. Bartos (2000) és általában a generatív nyelvészet felfogásában a személyes névmások - a tulajdonnevekhez hasonlóan - DP kategóriájúak. Semmi okunk sincs rá, hogy az 1. és 2. személyű névmásokat ne határozott DP-kként, hanem határozatlan NP-kként elemezzük.

További megoldatlan problémát jelent az 1. személyű ige 2. személyű tárgy esetén megjelenő *-lak/lek* rag, mely nem illik sem a tárgyas, sem a tárgyatlan paradigmába; esetlegességnak tűnik a grammatika rendszerében. (Tompa (1961) és Rácz (1961) a tárgyas paradigma részének tekintik. Keszler (2000) felfogásában az általános (azaz az alanyi) paradigmába tartozik.)

(4) én látlak téged/titeket

A *-lak/lek* mibenlétére nincs igazán meggyőző magyarázat. Az uralkodó nyelvtörténeti álláspont szerint a *-lak/lek* *-l-* eleme a gyakorítóképzővel azonos (l. Abaffy (1991)-et). Az egyszerű *kérek valamit*, valamint a gyakorító *kérek valamit* típusú alakok között a tárgy személye szerinti funkciómegoszlás ment végbe. Rebrus (2000) 2. személyre utaló morfémat lát az *-l-*-ben. Magam is osztom ezt a nézetet. Nem véletlen, hogy a nyelv azt a 2. személyű személyragot alkalmazta a tárgy 2. személyének kifejezésére, mely az ősmagyar korban a mediális ige 2. személyű alanyának jelölésére szolgált - hiszen a mediális ige 2. személyű alanyára utaló toldalék lényegében a patiensnek, azaz a cselekvés elszenvedőjének: a prototipikus tárgynak a 2. személyét jelöli. Azonban, ha a *-lak/lek* valóban a 2. személyű tárgyra utaló *-l-* és az egyes szám 1. személyű alanyra utaló *-k* morféma kombinációja, akkor is rejtély marad, hogy miért csak egyes szám 1. személyű alany esetén kell a 2. személyű tárgyat az ige kifejezni.

Az újgrammatikusoktól a generatív nyelvészekig több nyelvészeti irányzat művelőiben él az a meggyőződés, hogy a nyelvi tények rendszert alkotnak. Ha egy jelenség rendszerszerűtlennek tűnik, ez annak a jele, hogy még nem ismertük fel a jelenséget mozgató törvényt.

E meggyőződésünknek megfelelően az 1. és 2. személyű tárggyal való igeegyeztetést is törvény irányítja - ha nem is univerzális, csak a nyelvek egy csoportjára jellemző törvény. E törvényt Comrie (1980) írta le az északkelet-szibériai csukcs, korják és kamcsadál nyelvek tényei alapján.

Comrie megfigyelése szerint e nyelvekben a mondatban kifejezett esemény szereplői, illetve az őket megtestesítő igei személyragok személyük szerint egy ún. elevenségi ('animacy') hierarchiába rendeződnek. Ennek lényege, hogy az 1. személy prominensebb, mint a 2. személy, s a 2. személy prominensebb, mint a 3. személy, és az egyes számú alakok is prominensebbek mint a többes számúak.

A csukcsban, a korjában és a kamcsadálban - az ugor és a szamojéd nyelvekhez, valamint a mordvinhoz hasonlóan (l. Keresztes (1994)-et) - az ige egyezik mind alanyával, mind tárgyával. Az egyeztetést az alábbi megszorítás korlátozza:

(5) *Inverz egyeztetési tilalom*²

Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának.
Az e követelményt megsértő tárggyal az ige nem egyeztethető.

A prominencia fogalmát a három nyelv, illetve a nyelvek különféle nyelvjárásai némileg eltérően, az alábbi hierarchia más-más szakaszán értelmezik:

(6) E/1.személy › T/1.személy › E/2. személy › T/2.személy › E/3.személy › T/3.személy

A korjákban csak a 3. személyben van szám szerinti megkülönböztetés. A csukcsban a hierarchia első négy lépcsőfoka esik egybe, a következőképpen:

(7) 1. személy › E/3. személy › T/3. személy
2. személy

A kamcsadálban a hierarchia csak két fokozatú:

(8) 1. személy › T/3. személy
2. személy
E/3. személy

A korják tárgyas igeragozásban az alanyi egyeztető morféma az ige előtt, a tárgyi egyeztető morféma az ige után jelenik meg. Az inverz egyeztetési tilalom az alábbi morfémák együttes előfordulását zárja ki:

(9) *3. személyű alany--1. személyű tárgy
*3. személyű alany-- 2. személyű tárgy
*2. személyű alany-- 1. személyű tárgy
*T3. személyű alany-- bármilyen tárgy

Az inverz egyeztetési tilalom hatálya alá kerülő esetekben a tárgyi egyeztető morféma elmarad, azaz, az ige tárgyas ragozás helyett alanyi ragozásban áll.,

Lényegében ugyanezt tapasztaljuk a magyarban is. Tételezzük fel, hogy a tárgyas ragozású igehez a morfoszintaxis szintjén a magyarban is két morféma: egy Bartos (2000) és Rebrus (2000) által *-(j)a/-j/-i/-e*-ként azonosított tárgyi egyeztető morféma, valamint egy alanyi személyrag kapcsolódik. Egyes szám 1. és 2. személyben a két morféma kombinációját egy elem testesíti meg; azonban többes számban, valamint egyes szám 3. személyben a *0* alanyi személyrag előtt világosan felismerhető a *-(j)a/-j/-i* tárgyi egyeztető elem:

(10) én lát-om/kér-em őt	mi lát-j-uk /kér-j-ük őt
te lát-od /kér-ed őt	ti lát-já-tok/kér-i-tek őt
ő lát-ja-0/kér-i-0 őt	ők lát-já-k/kér-i-k őt

Tételezzük fel továbbá, hogy a magyarban a (6) alatti hierarchia alábbi változata van érvényben:

(11) E/1. személy › T/1. személy › 3. személy
2. személy

Eszerint tehát a beszélő a legprominensebb; nála kevésbé prominens a társalgás többi résztvevője, míg a társalgásban részt nem vevők a legkevesbé prominensek.

A magyarban az inverz egyeztetési tilalom enyhébb, mint a kelet-szibériai nyelvekben: egy 3. személyű alany egyezhet egy vele egyformán prominens 3. személyű tárggyal. Azaz:

(12) *Inverz egyeztetési tilalom* (magyar változat)

Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának, kivéve, ha az alany maga is a hierarchia legalsó fokán áll.

Az e követelményt megsértő tárggyal az ige nem egyeztethető.

Ez az inverz egyeztetési tilalom az alábbi morfémakombinációkat fogja kizárni, azaz, az alábbi esetekre ír elő alanyi ragozást a tárgyas ragozás helyett:.

(13)* 3. személyű alany--1./2. személyű tárgy

vö. *ő lát engem/téged, ők látnak engem/téged*

*2. személyű alany--E/1 személyű tárgy--

vö. *te látsz engem--ti láttok engem*

*T/1. személyű alany--2. személyű tárgy

vö. *mi látunk téged/titeket*

Az E/1. személyű alany + 2. személyű tárgy morfémakombináció nem sérti meg az inverz egyeztetési tilalmat - tehát ebben az esetben számítunk a tárgyi egyeztető morféma jelenlétére. Egyes szám 1. személyű alany esetén meg is jelenik a 2. személyű tárgyra utaló *-l-*:

(14) én lát-l-ak téged/titeket

Bartos (2000) és Rebrus (2000) tárgyasragozás-leírását pontosítva, bizonyos szempontból Tompa (1961) és Rácz (1967) álláspontjához közelítve tehát azt kell mondanunk, hogy a magyarban a tárgyi egyeztető morféma is többalakú a tárgy személyétől függően: 3. személyű tárgy esetén *-(j)a/-j/-i/-e*, 2. személyű tárgy esetén pedig *-l*.

Összefoglalva az elmondottakat: az a látszólag rendhagyó tény, hogy a magyarban 3. személyű alany és 1. vagy 2. személyű tárgy esetén az ige alanyi ragozású, egyes szám 1. személyű alany és 2. személyű tárgy esetén viszont visel tárgyi egyeztető morfémat, levezethető az északkelet-szibériai korják, csukcs és kamcsadál nyelvekben megfigyelt inverz egyeztetési tilalomból. Az inverz egyeztetési tilalom ezidáig a magyaron kívül csak az említett három északkelet-szibériai nyelvből ismert. Jóllehet több észak-amerikai indián nyelvben is találunk a (6) alatti hierarchiára épülő jelenségeket - lásd a 2. jegyzetet, nyilvánvalóan nem univerzális nyelvi sajátásról van szó. Kérdés, hogy vajon a magyar és a korják-csukcs-kamcsadál nyelvek egyedi fejlődése során véletlenszerűen kialakulhatott-e egy lényegében azonos megszorítás. A korják, csukcs és kamcsadál nyelveket szoros genetikai rokonság fűzi össze. A magyart genetikai rokonság nem köti e nyelvcsoporthoz. Azt azonban érdemes volna megvizsgálni, hogy vajon az uráli nyelvcsalád szibériai nyelveiben nem fedezhetők-e fel az inverz egyeztetési tilalom jelei, azaz vajon nem egy hajdani, az uráli és az északkelet-szibériai nyelveket is magába foglaló nyelvsvövetségre utaló jelenséggel van dolgunk. Az uráli nyelvekkel és a kelet-szibériai jukagírral kapcsolatban már vetődött fel ilyen hipotézis.

Jegyzet

1 Szétszakított birtokos szerkezet, azaz, a birtokosnak a birtokos szerkezetből való kiemelése esetén a birtokos tekinthető akár határozottnak, akár határozatlannak.

- (i) Egy diáknak meghallgattuk néhány versét.
- (ii) Egy diáknak meghallgattunk néhány versét.

Ez a Bartos-, illetve az É. Kiss-féle keretben úgy vezethető le, hogy az (i) esetben a *-nak/nek* ragos birtokost DP kategóriájú birtokos szerkezetből emeltük ki, s a szerkezet kategóriája a kiemelés után sem változott meg. Ha a birtokost eleve a birtokos szerkezeten kívül vesszük fel, a határozott névelő nélküli birtokszó NP kategóriájú.

2 Az 'inverz egyeztetési tilalom' terminus 'inverz' elemét Comrie (1980) az észak-amerikai indián nyelvek grammatikáiból kölcsönözte. Több észak-amerikai indián nyelvben, például az algonkin nyelvekben is szerepet játszik egy, a (6) alattihoz hasonló hierarchia. E nyelvekben az ige ún. direkt vagy inverz alakban állhat, attól függően, hogy az ige alanya és tárgya közül melyik a prominensebb. Az olyan igealakot nevezik direkt igealaknak, mely prominensebb alannal és kevésbé prominens tárggyal (például 1. személyű alannal és 3. személyű tárggyal) áll együtt. Ha a tárgy prominensebb az alannál, akkor az ige inverz alakú. E nyelvekben az alanyi és a tárgyi névmás nem ragozódik, a szórendjük szabad, tehát abból állapítható meg, hogy melyikük a tárgy és melyikük az alany, hogy az ige direkt vagy inverz alakban áll-e.

Hivatkozások

- Comrie, Bernard (1980) Inverse verb forms in Siberia: evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica Historica* 1, 61-74.
- E. Abaffy Erzsébet (1991) Az igei személyragozás. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 122-160.
- Bartos Huba (2000) Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan II. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 653-761.
- É. Kiss Katalin (1998) Mondattan. In É. Kiss K.-Kiefer Ferenc-Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris, 1-186.
- Keresztes László (1994) The definite conjugation in Finno-Ugric languages. *Folia Uralica Debreceniensia* 3, 19-33.
- Keszler Borbála (szerk.) (2000) *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rebrus Péter (2000) Morfofonológiai jelenségek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan II. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 763-949.
- Szabolcsi, Anna (1992) A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 179-298.
- Tompa József (1961) *A mai magyar nyelv rendszere I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.